

ΜΑΡΙΑ ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΧΑΤΖΗΤΩΑΝΝΟΥ

ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ
ΜΙΑΣ ΔΙΕΘΝΟΠΟΙΗΜΕΝΗΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ:
ΤΟ ΕΜΠΟΡΙΟ (18ος-19ος ΑΙΩΝΑΣ)

ΘΕΩΡΗΤΙΚΟΙ ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΙ

Το εμπόριο αποτελεί μια οικονομική δραστηριότητα που οδήγησε μια πλειάδα τοπικών εμπορών και εμπορών-μεταναστών από τον χώρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, και αργότερα του ελληνικού κράτους, στις διεθνικές συναλλαγές. Οι ίδιες οι εμπορικές συναλλαγές αποτελούν το πεδίο συνάντησης εμπορών διαφορετικής καταγωγής και εθνικότητας, σε διαφορετικούς τόπους: από τις ελληνικές εμπορικές παροικίες ως τη Θεσσαλονίκη, τη Σύρο, την Πάτρα κ.ά. Από τον 18ο αιώνα έως και την ίδρυση του ελληνικού κράτους αναγνωρίζουμε στις ιστορικές μαρτυρίες τον έμπορο ως κυρίαρχο κοινωνικό και πολιτισμικό πρότυπο της κοινωνίας του υπό οθωμανική κυριαρχία ελληνικού χώρου, όπως και των κοινοτήτων της διασποράς. Οι έμποροι διαμορφώνουν την οικονομία της αγοράς που διέθετε χαρακτηριστικά τα οποία ενίοτε και υπό όρους συγκροτούσαν μια ενιαία οικονομική κοινότητα¹.

Η συγκριτική μελέτη της οικονομικής συμπεριφοράς εμπορών που δραστηριοποιήθηκαν σε διαφορετικές εποχές και τόπους αναδεικνύει κοινά χαρακτηριστικά και πρακτικές. Για παράδειγμα οι Ολλανδοί έμποροι Jansen και Bernard Van den Broecke στο Λιβόρνο το πρώτο μισό του 17ου αι., ο Δημήτριος Κουρμούλης στη Βενετία το τελευταίο τέταρτο του 18ου αιώνα και οι Γερούση στην Τεργέστη το πρώτο μισό του 19ου αιώνα έχουν κοινά τυπολογικά χαρακτηριστικά, παρουσιάζουν συγκρίσιμη επιχειρηματική στρατηγική προσαρμογής και ανάπτυξης στο πεδίο των οικονομικών τους δραστηριοτήτων, καθώς μοιράζονται μια μεταναστευτική εμπειρία στο πολιτισμικό πλαίσιο μεγάλων αυτοκρατοριών, της ολλανδικής, της βενετικής, της οθωμανικής.

1. Η πρώτη διαπραγμάτευση του θέματος στην Εισαγωγή του έργου: Μαρία Χριστίνα Χατζηϊωάννου, *Οικογενειακή στρατηγική και εμπορικός ανταγωνισμός. Ο οίκος Γερούση στον 19ο αιώνα*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2003.

Οι μελέτες της δεκαετίας του 1990 για την αποικιοκρατία και ιδιαίτερα για τη μετα-αποικιοκρατία (postcolonialism), παρ' όλο που αναφέρονται σε μεγάλα μεγέθη πληθυσμιακών μετακινήσεων και εμπορικών συναλλαγών, έχουν εμπλουτίσει τη συζήτηση του εμπορικού καπιταλισμού των προηγούμενων δεκαετιών σε ζητήματα όπως η ιδεολογία, η υποκειμενικότητα, η γλώσσα, η έννοια του υβριδισμού και τείνουν προς την καθιέρωση μιας νέας ορολογίας και την επαναδιαπραγμάτευση του θέματος των εμπορικών ομάδων που δραστηριοποιήθηκαν ως μεσάζοντες-ενδιάμεσοι στο χώρο μεγάλων οικονομικών και πολιτισμικών αυτοκρατοριών².

Το αποικιοκρατικό εμπόριο ή το εμπόριο μεγάλων αποστάσεων δεν απασχόλησε την ελληνική ιστοριογραφία, όχι μόνο στο πεδίο της οικονομικής ιστορίας, αλλά ούτε στο πεδίο της ιστορίας των ιδεών και των νοοτροπιών. Οι μελέτες που αναφέρονται στην Ολλανδική Εταιρεία Ανατολικών Ινδιών (VOC) και την Εταιρεία Ανατολικών Ινδιών (East India Company) αναλύουν πλήθος ζητημάτων γύρω από την οργάνωση των πολυμετοχικών εταιρειών, τις οικονομικές συναλλαγές, τις κοινωνικές και πολιτισμικές παραμέτρους των πολυεθνικών ανταλλαγών. Είναι γνωστό εξάλλου ότι επώνυμοι και ανώνυμοι πρωταγωνιστές του αποικιοκρατικού εμπορίου βρέθηκαν και στο προσκήνιο της ελληνικής ζωής. Για παράδειγμα ο γνωστός από την Ελληνική Επανάσταση L. Stanhope ήταν ένας επαγγελματίας στρατιωτικός, που έφερε στην επαναστατημένη Ελλάδα το 1823 τα τυπογραφικά πιεστήρια. Ο ίδιος ήταν ένας «αποικιοκράτης» που είχε υποστηρίξει την ελευθεροτυπία και στην Ινδία και είχε αποδώσει «ασιατικό» χαρακτήρα στους Έλληνες³. Ο Βρετανός πρωτεργάτης της ελευθεροτυπίας στην Ελλάδα αποτελούσε οργανικό κομμάτι του αγγλοσαξονικού πνεύματος που προωθούσε η Εταιρεία Ανατολικών Ινδιών εκείνη την εποχή στην Ινδία, εμφορούμενη από τις ιδέες των ευαγγελιστών, των ωφελμιστών, καθώς και των οπαδών του ελεύθερου εμπορίου. Η συμπεριφορά των Βρετανών στις αποικίες κάθε άλλο παρά γραμμική θα μπορούσε να χαρακτηριστεί. Η βρετανική αποικιοκρατική πολιτική είχε υποστεί δριμυτάτη κριτική από τον κύριο πολιτικό στοχαστή του ελληνικού Διαφωτισμού, τον Αδ. Κοραή:

[οι Άγγλοι] Πλουτίζουνται καθ' ημέραν από τους ιδρώτας των Ινδών με τόσην αναισχυντίαν, όση καταισχύνη είναι εις τους Ινδούς να τους χύνωσι διά την τρυφήν

2. Ania Loomba, *Colonialism/postcolonialism*, Routledge–The New Critical Idiom, 1998, σ. xiv–xviii· R. Young, *Postcolonialism. An Historical introduction*, Blackwell publ., 2001.

3. F. Rosen, *Ο ελληνικός εθνικισμός και ο βρετανικός φιλελευθερισμός*, Ετήσια διάλεξη Κ. Θ. Δημαρά ΚΝΕ/ΕΙΕ 1997, Αθήνα 1998, σ. 34–37.

αλλοφύλου έθνους, στερούμενοι πολλάκις και αυτήν την αναγκαίαν τροφήν οι ταλαίπωροι. Την αυτήν, μην αμφιβάλλης, και όχι διάφορον τύχην, ήθελαν πάθει και οι Γραικοί, εάν κατά δυστυχίαν εκυρίευσεν οι Άγγλοι την Ελλάδα ποτέ⁴.

Το απόσπασμα του Κοραή μπορεί να αιτιολογηθεί όχι μόνο υπό το πρίσμα της γνωστής γαλλοφιλίας του, αλλά και μέσα από την κριτική της αποικιοκρατικής βρετανικής πολιτικής. Την εποχή της έκδοσης του «Διαλόγου δύο Γραικών» το 1805, η Εταιρεία Ανατολικών Ινδιών λειτουργούσε υπό το πνεύμα του οριενταλισμού, προστατεύοντας και ενίοτε θαυμάζοντας την ινδική κουλτούρα, η κριτική λοιπόν του Κοραή στόχευε στο οικονομικό σκέλος της βρετανικής αποικιοκρατικής πολιτικής. Αντίθετα οι απόψεις του Stanhope φαίνεται να ευθυγραμμίζονται με την πολιτική της αγγλικής εθνικής παρέμβασης στις «ασιατικές» χώρες μέσα από την παιδεία και τη γλώσσα⁵. Η συσχέτιση ιδεολογικών ζητημάτων με την εξάπλωση των εμπορικών δικτύων και την ανάπτυξη των εμπορικών συναλλαγών προσφέρουν ένα ιδιαίτερα ευρύ πεδίο ιστοριογραφικών ερευνών.

Η κύρια θεματολογία της σχετικής με το εμπόριο του 18ου και 19ου αιώνα ελληνικής βιβλιογραφίας αφορά στο εξωτερικό και το διαμετακομιστικό εμπόριο, ενώ η φυσιογνωμία του εμπόρου απεικονίζεται συχνά μέσα από τη μελέτη των ελληνικών παροικιών. Παρ' όλο που πρόκειται για μια κατ' εξοχήν διεθνοποιημένη δραστηριότητα που οδήγησε στις διεθνικές και διακρατικές συναλλαγές μια πλειάδα εμπόρων, η απουσία σχετικών συγκριτικών μελετών είναι εμφανής. Δίπλα στις ιστοριογραφικές προσεγγίσεις για το ελληνικό εμπόριο μπορούμε να εντοπίσουμε και τις αναφορές στον Έλληνα έμπορο. Τα ερμηνευτικά σχήματα που επικράτησαν στη σχετική ελληνική ιστοριογραφία από το 1970 τουλάχιστον ήταν: η κυριαρχία της ελληνικής εμπορικής τάξης μετά το 1780 και η παρακμή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ένα ερμηνευτικό δίπολο που αξιολογήσει την έννοια του συγκριτικού πλεονεκτήματος από την οικονομική θεωρία⁶.

4. Αδ. Κοραής, *Διάλογος δύο Γραικών*, Βενετία 1805, από την ανατυπωμένη σειρά: *Πολιτικά φυλλάδια (1798-1831)* του Αδ. Κοραή, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1983, σ. 7-8.

5. Πρόκειται για την πολιτική που βασιζόταν στην προσωπικότητα του Thomas Babington Macaulay και προωθούσε την εισαγωγή της αγγλικής γλώσσας στην Ινδία τόσο στην εκπαίδευση, όσο και στις εμπορικές συναλλαγές, βλ. Ph. Lawson, *The East India Company: A History*, Longman, 1998, σ. 149-153.

6. Η έννοια του συγκριτικού πλεονεκτήματος χρησιμοποιείται από τον D. Ricardo για να περιγράψει τη στροφή μιας οικονομικής δύναμης σε τόπους με χαμηλούς συντελεστές κόστους (factor costs), οπότε αντίστοιχα και αυτές οι περιοχές ωφελούνται από τη συμμε-

Η ιστοριογραφική άποψη της παρακμής της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας έχει στηριχθεί στη διαφθορά και αναποτελεσματικότητα της δημόσιας διοίκησης, στην αποδυνάμωση του τιμαριωτικού συστήματος, καθώς και της ίδιας της εξουσίας του σουλτάνου, συμπτώματα που εντοπίστηκαν μετά το τέλος του χρυσού αιώνα του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπή. Μια θέση που έχει αναπτυχθεί ιδιαίτερα στις αφηγήσεις των εθνικών ιστοριών, αφού θεωρείται απαραίτητη προϋπόθεση για τη γένεση των νέων κρατών στον 19ο αιώνα. Επίσης, η παρακμή της Αυτοκρατορίας έχει συνδεθεί με την τάση της αποκέντρωσης που παρατηρείται στο οθωμανικό διοικητικό σύστημα.

Παράλληλα δημιουργήθηκε ένας κοινός τόπος αναφοράς, ότι το εμπόριο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ήταν μια υπόθεση των ξένων εμπόρων και των μειονοτήτων. Η αντιπαράθεση μεταξύ των ξένων εμπόρων και της κυρίαρχης οθωμανικής ομάδας εντοπίστηκε από τον 17ο αιώνα, κατά την εποχή της κρίσης. Η άποψη όμως ότι το εμπόριο ήταν μια λειτουργία που διακανονίστηκε από έξω, από τη δυτική οικονομία, δεν ερμηνεύει την επιδίωξη του οθωμανικού κράτους να καλλιεργεί ευνοϊκό κλίμα για να ελέγχει τις εμπορικές δραστηριότητες και να επιτυγχάνει την ομαλή φορολογική λειτουργία. Ένα από τα καίρια σχετικά ζητήματα που έχουν τεθεί είναι το ερώτημα κατά πόσο το εμπόριο έδωσε τη δυνατότητα της κοινωνικής διαφοροποίησης και της συγκέντρωσης κεφαλαίου, δεδομένα που επέτρεψαν τη συνοχή του οθωμανικού κράτους και της κοινωνίας του⁷. Εξάλλου, η μελέτη του εξωτερικού οθωμανικού εμπορίου παραμέλησε συχνά την εσωτερική δυναμική, καθώς και τους παράγοντες της συνέχειας της οθωμανικής οικονομικής ζωής, ιδιαίτερα στον 19ο αιώνα. Η παρουσία των εσωτερικών αγορών ήταν συνεχής και ζωντανή ακόμη και μετά την εσωμάτωση της οθωμανικής στην παγκόσμια οικονομία, αφού κατά μία άποψη οι Οθωμανοί παρέμειναν οι καλύτεροι πελάτες του εαυτού τους με το «δι-αυτοκρατορικό» εμπόριο⁸.

τοχή τους σε ευρύτερες εμπορικές ή πολιτισμικές ζώνες. Το θέμα διαπραγματεύεται ο J. K. J. Thomson, *Decline in History. The European Experience*, Polity Press, 1998, σ. 3. Ο ίδιος στηρίζεται στην κοινωνιολογική ερμηνεία του M. Mann, "The Sources of Social Power", *A History of Power from the Beginning to AD 1760*, τ. 1, Καίμπριτζ 1986.

7. Για μια γενική διαπραγμάτευση του θέματος, βλ. Suraiya Faruqi, "Crisis and Change, 1590-1699", H. Inalcik, D. Quataert (εκδ.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914*, Cambridge University Press, 1994, σ. 467-8, 474. Για την οθωμανική κρίση σε σχέση με το Πατριαρχείο, βλ. Π. Κονόρτας, «Η οθωμανική κρίση του τέλους του ιστ' αιώνα και το οικουμενικό πατριαρχείο», *Τα Ιστορικά* 3 (1985), 45-76.

8. C. Keyder, Y. E. Ozveren, D. Quataert, "Port-Cities in the Ottoman Empire. Some Theoretical and Historical Perspectives", *Review* XVI, τχ. 4 (1993), 528-529.

Η ΘΕΜΑΤΙΚΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Η ελληνική ιστοριογραφική παραγωγή που έχει ως αντικείμενο το εξωτερικό εμπόριο του οθωμανικού και του ελληνικού χώρου επικεντρώνει το ενδιαφέρον της στην εκμετάλλευση του αγροτικού πλεονάσματος, τη διαμετακομιστική δραστηριότητα που στηρίζεται σε πόλεις-λιμάνια καθώς και στην εμπορική ναυτιλία. Αυτή η θεματική, που αποτελεί οργανικό κομμάτι της ελληνικής οικονομικής ιστορίας, ξεκινά ουσιαστικά με το έργο του Μ. Σακελλαρίου για την Πελοπόννησο (1939) και του Ν. Σβορώνου για τη Θεσσαλονίκη (γαλλικά 1956, ελληνικά 1996)⁹. Το ιστοριογραφικό νήμα ξεδιπλώνεται με τον Β. Κρεμμυδά για την Πελοπόννησο (1972, 1980), τον Β. Καρδάση για τη Σύρο (1987), τη Γιολάντα Τριανταφυλίδου-Baladié για την Κρήτη (1988), και την Έλενα Φραγκάκη-Syrett για τη Σμύρνη (1992)¹⁰. Οι εκδεδомένες αυτοτελείς μελέτες, που επιλεκτικά αναφέρονται εδώ στις τρεις δεκαετίες (1970-1990), καλύπτουν τον χώρο του μεσογειακού εμπορίου. Ουσιαστικά πρόκειται για τη γαλλική εμπορική εξάπλωση στην Ανατολική Μεσόγειο κατά τον 18ο αιώνα, καθώς και τη συστηματική γαλλική προξενική τεκμηρίωση αυτής της δραστηριότητας τον 19ο αιώνα. Η επάρκεια των εμπορικών πληροφοριών που προσέφεραν οι Γάλλοι έμποροι-πρόξενοι, η πρωτόγνωρη για τα ελληνικά δεδομένα οργάνωση των γαλλικών αρχείων και η μακρόχρονη προσήλωση των Ελλήνων ιστορικών στη γαλλική κουλτούρα είναι οι βασικές παράμετροι που προσδιόρισαν τη σχετική με το εμπόριο

9. Μ. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος κατά την δευτέραν Τουρκοκρατία (1715-1821)*, [1939], (ανατύπωση) Αθήνα, Ερμής, 1978· Ν. Σβορώνος, *Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης τον 18ο αιώνα*, [1956], (ελλ. μτφρ.) Αθήνα, Θεμέλιο, 1996.

10. Β. Κρεμμυδάς, *Το εμπόριο της Πελοποννήσου το 18ο αιώνα (1715-1792)*, με βάση τα γαλλικά αρχεία, Αθήνα 1972· Ο ίδιος, *Συγκυρία και εμπόριο στην προεπαναστατική Πελοπόννησο (1792-1821)*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1980· Β. Α. Καρδάσης, *Σύρος. Σταυροδρόμι της Ανατολικής Μεσογείου*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1987· Γιολάντα Τριανταφυλίδου-Baladié, *Το εμπόριο και η οικονομία της Κρήτης από τις αρχές της οθωμανικής κυριαρχίας έως το τέλος του 18ου αιώνα (1669-1795)*, Ηράκλειο 1988· Elena Frangakis-Syrett, *The Commerce of Smyrna in the Eighteenth Century (1700-1820)*, Αθήνα, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, 1992. Παράλληλα, εκδόθηκαν και οι μελέτες για το γαλλικό εμπόριο στην Ήπειρο: Γ. Σιρόκας, *Το γαλλικό προξενείο της Άρτας (1702-1788)*, Ιωάννινα 1981· Ελένη Γιαννακοπούλου, *Γαλλοελληνική εκμετάλλευση δασών στη Δυτική Ελλάδα (1710-1792)*. *Ένα εμπόριο με προεκτάσεις*, Βιβλιοθήκη Σοφίας Σαριπύλου, Αθήνα, 1987. Ξεχωριστή προβληματική και οργάνωση είχε η ανέκδοτη διατριβή: Sp. Asdrachas, *Patmos entre l'Adriatique et la Méditerranée orientale pendant la seconde moitié du XVIIIe siècle, d'après des registres de Pothitos Xenos*, Παρίσι 1972.

ιστοριογραφική παραγωγή¹¹. Με αυτές τις μελέτες εισάγεται επίσης, έστω και λανθάνοντως, ένας ιδιότυπος διπολισμός με ποικίλες προεκτάσεις. Από τη μια πλευρά αναπτύσσεται η ιστορία της εμπορικής οικονομίας του ελληνικού αιγαιακού και του ελληνικού δυτικού χώρου, όπου το ενοποιητικό στοιχείο είναι ο γεωγραφικός χώρος της Μεσογείου, και από την άλλη κυριαρχεί η δραστηριότητα του Βαλκάνιου ορθόδοξου ή Έλληνα εμπόρου με ενοποιητικό στοιχείο τη χρονική περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας¹².

Ο Β. Κρεμμυδάς εισάγει τη μελέτη του εμπορικού οίκου, ως αυθύπαρκτου ιστορικού αντικειμένου με ελληνική βιβλιογραφική ταυτότητα, επικεντρώνοντας στον Τσάκωνα Χατζηπαναγιώτη (1973), στη συνέχεια στον εμπορικό οίκο της Βενετίας «Σελέκης και Σάρος» (1975) και τέλος στα κυκλαδίτικα δίκτυα (1993, 1996)¹³. Με το πρώτο παράδειγμα αναδεικνύεται η συμμετοχή του μικρού εταιρικού κεφαλαίου στο θαλάσσιο εμπόριο, η «σερμακιά», που θα οδηγήσει αργότερα τον ιστορικό στην έννοια «το καράβι-έμπορος».

11. Οι σπουδές που στηρίζονται στις γαλλικές πηγές περί εμπορίου στον 20^ο αιώνα ενισχύονται και από τη σχέση του ελληνικού Διαφωτισμού και των σχετικών μελετών με τη γαλλική παιδεία.

12. Η οικονομία της Μεσογείου, που στηρίζεται στις θαλάσσιες εμπορικές συναλλαγές, αποτελεί το προσφιλέστερο θέμα της σχετικής βιβλιογραφίας, ενώ οι διαβαλκανικές εμπορικές σχέσεις των χερσαίων διαδρομών προβάλλουν την ελληνικότητα του εμπόρου-πρωταγωνιστή του οθωμανικού χώρου. Ο κλάδος σπουδών της «βορειοελληνικής ιστορίας» που συγκροτείται γύρω από τον Κ. Μέρτζιο, τον Ι. Βασδραβέλλη, τον Απ. Βακαλόπουλο συσχετίζεται με τη Βαλκανική Χερσόνησο, όπου κυριαρχεί ο Έλληνας έμπορος-πάροικος στη Βόρεια Βαλκανική και στην Κεντρική Ευρώπη. Ο Τρ. Stoianovich, "The Conquering Balcan Orthodox Merchand", *Journal of Economic History* 20 (1960), 234-313 μεταφράστηκε στα ελληνικά στο: Σπ. Ασδραχάς, *Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας (15ος-19ος αιώνες)*, Αθήνα, Μέλισσα, 1979, και εμπλουτισμένο ξαναδημοσιεύτηκε στο: *Between East and West, The Balkans and the Mediterranean Worlds, Economics and Societies. Traders, Towns, and Households*, Ν. Υόρκη, Α. Caratzas, 1992.

13. Β. Κρεμμυδάς, *Αρχείο Χατζηπαναγιώτη*, τ. Α', Χατζηπαναγιώτης - Πολίτης, Αθήνα 1973· Ο ίδιος, «Η εμπορική αλληλογραφία του Κώστα Χατζηπαναγιώτη (1821-1831)», *Χρονικά των Τσακωνών* 4 (1974), 33-67· Ο ίδιος, «Ιστορία του ελληνικού εμπορικού οίκου της Βενετίας Σελέκη και Σάρου. Μια στατιστική προσέγγιση», *Θησαυρίσματα* 12 (1975), 171-199· Ο ίδιος, «Η εμπορική αλληλογραφία του Κώστα Χατζηπαναγιώτη (1831-1836)», *Χρονικά των Τσακωνών* 5 (1980), 33-43· Ο ίδιος, *Εμπορικές πρακτικές στο τέλος της Τουρκοκρατίας. Μυκονιάτες έμποροι και πλοιοκτήτες*, Αθήνα, Ναυτικό Μουσείο Αιγαίου, 1993· Ο ίδιος, *Έμποροι και εμπορικά δίκτυα στα χρόνια του εικοσιένα (1820-1835)*, Αθήνα, Ναυτικό Μουσείο Αιγαίου, 1996.

Η μελέτη εμπορικών οίκων με γνώμονα τη δικτυακή οργάνωση επικράτησε στη διεθνή βιβλιογραφία από τη δεκαετία του 1980 καλύπτοντας ακόμη και μεσαιωνικές επιχειρήσεις. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η έννοια του δικτύου συνάντησε απερίσπαστη στη χρήση της από τον κύκλο των Ελλήνων ιστορικών· χρησιμοποιήθηκε κυρίως στη δεκαετία του 1990 από ιστορικούς με καταγωγή από τις οικονομικές επιστήμες¹⁴. Η χρήση των ορισμών «ομάδα Ελλήνων εμπόρων με κοινή τοπική καταγωγή» και «εμπορικό κύκλωμα» απαντά στη σχετική ελληνική βιβλιογραφία. Όμως η έννοια του δικτύου προσδιόρισε και άλλα δομικά χαρακτηριστικά των εμπορικών συναλλαγών. Έτσι στα κυκλαδίτικα δίκτυα του Καλογερά και του Δεμάθα αντιδιαστέλλεται με υπερβολική αυστηρότητα, για τα δεδομένα της εποχής (1820-1835), η έννοια του ελληνικού εμπορικού δικτύου από αυτή της εταιρείας. Τα πολυάριθμα εταιρικά σχήματα σύντομης χρονικής διάρκειας, που κυριαρχούν στο θαλάσσιο διαμετακομιστικό εμπόριο, μπορούν να χαρακτηριστούν ως δίκτυο. Ένα εταιρικό σχήμα μπορούσε να ανήκει παράλληλα σε ένα οικογενειακό και σε ένα εθνοτοπικό δίκτυο. Μια πιο αποτελεσματική οδός για την αναλυτική μελέτη ενός δικτύου, στις πρώιμες εποχές, μπορεί να πραγματοποιηθεί μέσα από τις εταιρικές και τις δανειστικές σχέσεις που αυτό αναπτύσσει, και όχι από τα δομικά χαρακτηριστικά του¹⁵.

ΟΙ ΑΞΙΟΝΕΣ ΤΗΣ ΓΕΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

Δύο κύριοι ιστοριογραφικοί διάλογοι που αναφέρονται στο εμπόριο συνθέτουν αδρομερώς και αναδεικνύουν την εικόνα του εμπόρου στη νεοελληνική ιστοριογραφία του 20ού αιώνα. Αυτές οι δύο ιστοριογραφικές απόψεις έχουν διαμορφωθεί ερήμην σχεδόν της οικονομικής ιστορίας και παρουσιάζονται εδώ σχηματικά:

Α' Στην πρώτη ιστοριογραφική πρόσληψη επισημαίνουμε την κυριαρχία του εθνικού χαρακτήρα επί του οικονομικού ζητήματος: η θετική στάση απέναντι στο εμπόριο και τον έμπορο στη νεοελληνική ιστοριογραφία, που

14. Για τα ελληνικά εμποροναυτιλιακά δίκτυα και για τα δίκτυα της διασποράς, βλ. Τζελίνα Χαρλαύτη, *Ιστορία της ελληνόκτητης ναυτιλίας 19ος-20ός αιώνας*, Αθήνα, Νεφέλη, 2001 (αγγλική έκδοση Routledge, 1996)· Ioanna Pepelassis-Minoglou, Helen Louri, "Diaspora Entrepreneurial Networks in the Black Sea and Greece, 1870-1917", *The Journal of European Economic History* 26, τχ. 1 (1997), 69-104.

15. Βλ. το παράδειγμα ανάλυσης των νοτιο-ασιατικών εμπορικών δικτύων, Cl. Markovits, *The Global World of Indian Merchants, 1750-1947. Traders of Sind from Bukhara to Panama*, Cambridge University Press, 2000, σ. 24-31.

έχει τις ρίζες της στην προετοιμασία της Επανάστασης του 1821 και στο φαινόμενο του ευεργετισμού. Πρόκειται για την εικόνα του εμπόρου, που εμφανίζεται χωρίς οικονομικές δραστηριότητες, πριν και κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης: το έθνος και οι απόστολοί του, οι έμποροι.

Ο Ν. Παπαδόπουλος στο πολύτομο προεπαναστατικό εμπορικό εγχειρίδιό του, που εκδόθηκε στην Κωνσταντινούπολη, ανέφερε στα Προλεγόμενα του Α' τόμου: «Όλοι όσοι συντρέχουν τον φωτισμόν της Ελλάδας ήσαν Έμποροι: Καραϊωάνναι, Μαρούτζαι, Ζωσιμάδες, Καπλάνες, Κυδωνιείς, Χίοι, Σμυρνιοί»¹⁶ και εννοεί έμποροι και ευεργέτες μαζί ως κύριοι υποστηρικτές του Διαφωτισμού των Ελλήνων: μια θέση που στη συνέχεια υποστηρίχτηκε με βάση το διαφωτιστικό έργο του Κοραή, κύριου εκπροσώπου της ομάδας των Χίων και Σμυρνίων εμπόρων που συνέδραμαν στην ιδέα της εθνικής παιδείας. Η οικονομικά ισχυρή τάξη των εμπόρων, προσανατολισμένη στη Δύση, εξέφραζε το αίτημα της εθνικής ανεξαρτησίας μέσα από τις φιλελεύθερες γραμμές του Διαφωτισμού¹⁷. Έτσι η διεθνοποιημένη «συντροφία» των Ελλήνων εμπόρων προετοιμάζει τον Αγώνα της Εθνικής Ανεξαρτησίας. Η συμμετοχή τους, αναγνωρισμένη από τους ίδιους τους πρωταγωνιστές του Αγώνα, όπως ο Θ. Κολοκοτρώνης και ο Ν. Κασμούλης, θα εκφραστεί ιστοριογραφικά και από τον Άλκη Αγγέλου στο ζεύγμα «λόγιοι-έμποροι»¹⁸.

Αυτός ο ιστοριογραφικός διάυλος ποιοτικών και επεξηγηματικών κρίσεων, που εξαίρει το εθνικό έργο των εμπόρων, δεν φαίνεται να στηρίζεται στις απόψεις που ο Άνταμ Σμιθ διακήρυσσε στο έργο του *Ο πλούτος των εθνών* (*Wealth of Nations*) στο τελευταίο τέταρτο του 18ου αι., ότι, δηλαδή, η ανεξαρτησία του πνεύματος αποτελεί συνέπεια, αλλά και αναγκαία συνθήκη της εμπορικής ευημερίας. Η διαπλοκή της οικονομικής και της πολιτικής σχέσης ήταν εμφανής στον θεωρητικό λόγο του Άνταμ Σμιθ και του Κοντοροσέ, που θεωρούσαν ότι η διάδοση του Διαφωτισμού ήταν προϋπόθεση ανάπτυξης της ελεύθερης οικονομικά τάξης¹⁹. Είναι το γνωστό θέμα της ελεύθερης κυκλοφορίας των εμπορευμάτων που είχε οδηγήσει σε μια μεγάλη συζήτηση την πολι-

16. Ν. Παπαδόπουλος, *Ερμής ο Κερδώος, ήτοι Εμπορική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 1-4, Βενετία 1815-17 [ανατύπωση Αθήνα, ΠΤΙ-ΕΤΒΑ, 1989], τ. Α', 1815, σ. ε'.

17. Αυτό το αίτημα θα μείνει εκκρεμές με την ανάσχεση του Διαφωτισμού και την επικράτηση του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού στο ελληνικό κράτος: Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα, Ερμής, 1977, σ. 27-28· Α. Πολίτης, «Ένας κόσμος γεννιέται», βιβλιοκριτική στο Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός* (Αθήνα, Ερμής, 1977), *Η Αυγή*, Κυριακή 27.8.1978.

18. Άλκη Αγγέλου, *Οι Λόγιοι και ο Αγώνας*, Αθήνα, ΣΩΒ, 1971, σ. 20-22.

19. Emma Rothchild, *Economic Sentiments. Adam Smith, Condorcet and the Enlightenment*, Harvard University Press, 2002, σ. 10.

τική οικονομία και τη φιλοσοφική σκέψη²⁰, δίχως όμως να μολοιάζει τον σχετικό ελληνικό ιστοριογραφικό λόγο.

Β' Η δεύτερη ιστοριογραφική άποψη διαπνέεται από την πολιτική-ιδεολογική επιβάρυνση της ιστορικής ερμηνείας. Πρόκειται για μια αρνητική στάση απέναντι στο εμπόριο και τον έμπορο η οποία στηρίζεται σε μαρξιστικές ή μαρξίζουσες αναλύσεις διατυπωμένες κυρίως σε μελέτες που αφορούσαν στη συνολική εξιστόρηση της πορείας του ελληνικού κράτους. Ουσιαστικά τίθεται το ζήτημα του εμπορικού καπιταλισμού που έρχεται αντιμέτωπος με τη βιομηχανική ανάπτυξη, ή αναλύεται η δομή του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού και το θέμα της ταξικής κυριαρχίας²¹.

Από την εποχή της έκδοσης του βιβλίου του Μ. Dobb για την εξέλιξη του καπιταλισμού (1946) και της συζήτησης που προκάλεσε αυτό το έργο²², η ιστορική περίοδος 1775-1875 είχε χαρακτηριστεί ως ο αιώνας της ανάπτυξης του καπιταλισμού. Πρόκειται για βασικό θέμα-αναφορά στη δυτική συζήτηση σχετικά με τη μετάβαση από τον φεουδαλισμό στον καπιταλισμό και τα συνακόλουθα προβλήματα της εκχρηματισμένης οικονομίας. Η γαλλική έκδοση της Μεσογείου του Μπρωντέλ και στη συνέχεια η έκδοση της τριλογίας του Υλικού πολιτισμού έφερε έντονα το εμπόριο και τον έμπορο στο ιστορικό προσκήνιο μέσα από τους μηχανισμούς: του υλικού πολιτισμού, της αγοράς και του καπιταλισμού²³. Ο Μπρωντέλ εισάγει στο έργο του μια ιεραρχημένη δομή της παγκόσμιας οικονομίας κυριαρχούμενης από πόλεις που καθορίζουν γεωγραφικά τμήματα. Οι παγκόσμιες οικονομίες διέθεταν ένα μόνο οικονομικό κέντρο, ενώ ο πολυκεντρισμός αναδεικνυόταν ως ένδειξη μιας ανώριμης ή παρακμάζουσας οικονομίας. Καθοριστικό ρόλο παίζουν

20. Ο Καντ είχε επεξεργαστεί τις προϋποθέσεις που στήριζαν τις κοινωνικές σχέσεις των ελεύθερα ανταγωνιζομένων κατόχων εμπορευμάτων. Για την πλασματική υπόθεση δικαιοσύνης που ενυπήρχε στην ελεύθερη κυκλοφορία των εμπορευμάτων και προσδιόριζε τον χαρακτήρα του αστού βλ. J. Habermas, *Αλλαγή δομής της δημοσιότητας*. Έρευνες πάνω σε μια κατηγορία της αστικής κοινωνίας, Αθήνα, Νήσος, 1997, σ. 180-183.

21. Συνοπτική προσέγγιση: Μ. Πετμεζίδου-Τσουλουβή, «Προσεγγίσεις στο θέμα της υπανάπτυξης του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού: μια κριτική θεώρηση», *Σύγχρονα Θέματα* τχ. 22 (1984), 13-29.

22. Maurice Herbert Dobb, *Studies in the Development of Capitalism*, [Λονδίνο 1946] αναθεωρημένη έκδοση Routledge & K. Paul, 1963. Βλ. ελληνικά: *Η μετάβαση από το φεουδαλισμό στον καπιταλισμό*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1986.

23. F. Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Παρίσι 1949 και 21966· Ο ίδιος, *Civilisation matérielle, économie et capitalisme. XVe-XVIIIe siècle*, τ. I, *Le possible et l'impossible*, τ. II, *Les jeux de l'échange*, τ. III, *Les temps du monde*, Παρίσι 1979.

εδώ τα εμπορικά δίκτυα που καθιστούν δυνατή τη σύνδεση τοπικών και περιφερειακών αγορών. Έτσι ο Μπρωντέλ ήταν ένας ουσιαστικός μελετητής της δικτυακής οργάνωσης κατά την προβιομηχανική περίοδο²⁴.

Η επίδραση του έργου του Μπρωντέλ στις ελληνικές ιστορικές σπουδές είναι ένα μεγάλο κεφάλαιο, όπως και η ανακλούθη χρονικά εμφάνιση του Ιμμάνουελ Βάλλερσταϊν στις ελληνικές εκδόσεις²⁵, παρ' όλο που η μετάφραση ενός έργου δεν είναι το μοναδικό κριτήριο που καθορίζει την ιστοριογραφική επιρροή στον χώρο του.

Η χρήση της θεωρίας «κέντρο-περίφεια» στη δεκαετία του 1970 ήταν σημαντική²⁶. Σύμφωνα με τον Βάλλερσταϊν το ιστορικό γεγονός μπορεί να ερμηνευθεί αν εξεταστεί επαρκώς, υπό το πρίσμα του συνόλου στο οποίο ανήκει. Έχει υποστηριχθεί ότι η μεθοδολογική πρόταση «παγκόσμια οικονομία» εισήγαγε μια σχέση αντιστοιχίας προς τις «παγκόσμιες αυτοκρατορίες»²⁷, μόνο που ενώ στις τελευταίες το στοιχείο που εξασφαλίζει την ενότητα και την κυριαρχία είναι μια κεντρική πολιτική δύναμη, στο σχήμα «παγκόσμια οικονομία» το ενοποιητικό στοιχείο είναι η αγορά. Αυτή η ανταγωνιστική σχέση στην περίπτωση της Ευρώπης έκλινε υπέρ του σχήματος «παγκόσμια

24. Σε αυτό το ζήτημα ήταν αφιερωμένη πρόσφατη συνάντηση του Ευρωπαϊκού Πανεπιστημίου στη Φλωρεντία, βλ. D. R. Curto, A. Molho (επιμ.), *Commercial Networks in the Early modern World*, EUI Working Papers, HEC no. 2002/2, σ. 3-8.

25. Μια «επιτομή» του τρίτου έργου του που ολοκληρώθηκε μεταξύ 1974-1989 με τον τίτλο: *The Modern World System*, τ. I, *Capitalist Agriculture and the Origins of the European World Economy in the 16th century*, τ. II, *Mercantilism and the Consolidation of the European World Economy, 1600-1750*, τ. III, *The Second Era of Great Expansion and the Capitalist World Economy, 1730-1840* ήταν η μελέτη: Ιμμάνουελ Βάλλερσταϊν, *Ιστορικός Καπιταλισμός*, [1983], Αθήνα, Θεμέλιο, 1987. Η ιταλική μετάφραση της ίδιας μελέτης που είχε κυκλοφορήσει λίγο νωρίτερα περιελάμβανε και το λήμμα «Οικονομικός χώρος» του ίδιου συγγραφέα από την Εγκυκλοπαίδεια Einaudi, τ. 8, Τορίνο 1981, όπου σημείωνε τη διαλεκτική σχέση του οικονομικού χώρου και του χρόνου, με αναφορά στην εξωτερική έννοια του ορίου στην «παγκόσμια οικονομία» και στις «παγκόσμιες αυτοκρατορίες», I. Wallerstein, *Il Capitalismo storico. Economia, politica e cultura di un sistema-mondo*, Τορίνο, Einaudi, 1985, σ. 91-107.

26. Η υπερπολιτικοποίηση της ιστορίας και η απαξίωση του μεταπρατισμού επισήμανθηκαν από τον Π. Πιζάνια, «Η εφαρμογή της θεωρίας για τις σχέσεις του 'καπιταλιστικού κέντρου' και της 'υποανάπτυκτης περιφέρειας' στην ελληνική ιστοριογραφία. Ν. Ψυρούκης - Κ. Τσουκαλάς», *Μνήμων* 11 (1987), 255-286.

27. Ο όρος "World-economy" αποδίδεται ως «παγκόσμια οικονομία», ενώ έχει μεταφραστεί μάλλον αδόκιμα ως «κοσμοοικονομία», και αντίστοιχα οι όροι "world-system" ως «κοσμοσύστημα», αντί «παγκόσμιο σύστημα», και "world empire" ως «κοσμοαυτοκρατορία», αντί «παγκόσμια αυτοκρατορία».

οικονομία» εξαιτίας ακριβώς της δυναμικής που επέδειξαν οι «τεχνικές του καπιταλισμού» και η «τεχνολογία της σύγχρονης επιστήμης». Η «εμπορευματοποίηση των πάντων» αποτέλεσε ένα δομικό εργαλείο στην προσέγγιση των «κοινωνικών συστημάτων», και τελικά ο Βάλλερσταϊν οδήγησε τον συλλογισμό του σε πολιτική πρόταση²⁸.

Η αναζήτηση ερμηνευτικού σχήματος για τη διάρθρωση της ελληνικής κοινωνίας κυρίως από τους πολιτικούς επιστήμονες και τους κοινωνιολόγους οδήγησε στον εντοπισμό των επεξηγηματικών αιτιών της κοινωνικής καθυστέρησης και της οικονομικής υπανάπτυξης στο ελληνικό κράτος. Μια ισχυρή τροχοπέδη λοιπόν εντοπίζεται στον μεταπρατικό ρόλο του εμπόρου, όταν το όραμα της εκβιομηχάνισης της Ελλάδας ήταν ακόμη ζωντανό, κατά την περίοδο της Μεταπολίτευσης (1975-1985), εν πολλοίς στηριγμένο στις μεταπολεμικές ιδέες εκβιομηχάνισης της χώρας²⁹. Έτσι φορτίστηκε ιδεολογικά η εμπροχική δραστηριότητα και φτάσαμε στην έμμεση ή άμεση ιδεολογική απόρριψη των εμπόρων-μεταπρατών³⁰.

Η πολιτική-ιδεολογική επιβάρυνση της ιστορικής ερμηνείας φτάνει στο αποκορύφωμά της με τη θέση: «Ο ελληνισμός μεταβάλλεται σταδιακά από την κατ' εξοχήν εμπορευματική κλάση της Ανατολικής Μεσογείου, από nation-classe σε πράκτορα της οικονομίας της Ευρώπης», όπου το φαινόμενο της νεοελληνικής κοινωνικής εξέλιξης αναλύεται με πολιτικά κριτήρια. Καταγγέλλεται ο «φραγκοφορεμένος φιλελεύθερος μεταπρατικός κόσμος», που ουσιαστικά διαχειρίστηκε την ελληνική οικονομία μέσα από την «κερδοσκοπία και την τοκογλυφία»³¹. Οι ιστοριογραφικές χρήσεις και ερμηνείες

28. J. K. J. Thomson, *Decline in History. The European Experience*, Polity Press, 1998, σ. 18-20. Η άποψη Βάλλερσταϊν για τον ορισμό του καπιταλισμού υποστηρίχτηκε προηγουμένως και από τον Gunder Frank, ενώ διαφορετική άποψη δίνει ο Ν. Μουζέλης, *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην περιφέρεια Ελλάδα, Βαλκάνια, Λατινική Αμερική*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1986, σ. 17-18.

29. Κύριοι υποστηρικτές της εκβιομηχάνισης (βαριά βιομηχανία) ως κύριου μέσου για την εθνική και κοινωνική απελευθέρωση της χώρας ήταν οι μαρξιστές Ν. Κιτσίκης και Δ. Μπάτσος, βλ. ενδεικτικά: Φ. Ηλιού, «Ένα περιοδικό και μια εποχή: τα κοινωνικά συμφραζόμενα του Ανταίου», *Ο Πολίτης* τχ. 107 (Ιανουάριος 2003), 31-34.

30. Βλ. ενδεικτικά, Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, [1975], Αθήνα, Θεμέλιο, 1977, σ. 338 κ.ε.· Γ. Δερτιλής, *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση 1880-1909*, [1977], Αθήνα, Εξάντας, 1985, σ. 102-103· Ν. Μουζέλης, *Νεοελληνική κοινωνία: όψεις υποανάπτυξης*, Αθήνα, Εξάντας, 1978, σ. 35-36.

31. Κ. Μοσχάφ, *Η εθνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα 1830-1909. Ιδεολογία του μεταπρατικού χώρου*, [1972], Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1978, σ. 244-246. Με

του σχήματος «εμπορευματικές σχέσεις και εθνική υποδούλωση στον δυτικό καπιταλισμό» είναι αρκετές³².

Η αρνητική ιστοριογραφική στάση απέναντι στους εμπόρους μπορεί να ανιχνευθεί και σε κάποιες μαρξιστικές τοποθετήσεις για την Επανάσταση του 1821, που δεν πηγάζουν από επιστημονική διαπραγμάτευση αλλά από μια γενική αρνητική τοποθέτηση απέναντι στον εμπορικό πλουτισμό, ή καλύτερα εδράζονται σε μια ηθική κριτική απέναντι σ' αυτόν, και ανήκουν στη συγγραφική παραγωγή των χρόνων της Εθνικής Αντίστασης. Οι «λαϊκοί αγωνιστές του '21» αντιπαράτιθενται στους «κοτζαμπάσηδες», και στους τελευταίους συχνά περιλαμβάνονται και οι έμποροι, με εξαίρεση κάποτε τους Φιλικούς³³.

Μια αναλυτικότερη προσέγγιση της εθνικής φυσιογνωμίας του Έλληνα εμπόρου αποκαλύπτει αντιφάσεις στην ιστοριογραφική σύνθεση. Ο ρόλος των εμπόρων στην εθνεγερσία αναδεικνύεται πλήρως μέσα από την ιστορία της Φιλικής Εταιρείας. Οι πρώτες μαρτυρίες για τη μυστική εταιρεία που προετοίμασε τον Αγώνα της εθνικής ανεξαρτησίας εντοπίζονται στα απομνημονεύματα ενός εμπόρου-πρωταγωνιστή, του Εμμ. Ξάνθου (*Απομνημονεύματα περί της Φιλικής Εταιρείας*, 1845), ενώ ένα από τα πρώτα δημοσιεύματα, *Η Φιλική Εταιρεία*, του Σακ. Σακελλαρίου, εκδίδεται το 1909 στον τόπο ίδρυσης της εταιρείας, στην Οδησό. Ακολουθούν δύο ακόμη δημοσιεύματα στο Μεσοπόλεμο, του Τ. Κανδηλώρου και του Βαλ. Μέζα³⁴. Στο τελευταίο δημοσιεύεται και ο κατάλογος των μελών της Εταιρείας από το αρχείο του φιλικού Σέκερη, όπου αποδεικνύεται ότι οι έμποροι αποτελούσαν την πλειονότητα των μελών.

αφορμή το έργο του Κ. Μοσχάφ, *Θεσσαλονίκη 1700-1912: Τομή της μεταπρατικής πόλης*, βλ. Ευ. Χειμόγλου, «Ο Κωστής Μοσχάφ και οι ουτοπίες του 19ου αιώνα», *Θεσσαλονικέων πόλις τχ.* 9 (Δεκέμβριος 2002), 47-52.

32. Για παράδειγμα βλ. Κωνστ. Βακαλόπουλος, «Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης 1796-1840 (Σύμφωνα με ανέκδοτες εκθέσεις Ευρωπαίων προξένων)», ανάπτυπο από *Μακεδονικά ΙΣΤ'* (1976), 73-172, και το δεύτερο παραπέμπει απευθείας στον Ψυρούκη και τον Τσουκαλά, Κωνστ. Βακαλόπουλος, *Οικονομική λειτουργία του Μακεδονικού και Θρακικού χώρου στα μέσα του 19ου αιώνα, στα πλαίσια του διεθνούς εμπορίου*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 18-19.

33. Για τη θετική παρέμβαση του Σκουφά, του Ξάνθου και του Αναγνωστόπουλου στον Αγώνα του 1821 βλ. Γ. Λαμπρινός, *Μορφές του Εικοσιένα. Ιστορικές μονογραφίες*, [1945], Αθήνα, Καστανιώτης, 2002.

34. Τ. Κανδηλώρος, *Η Φιλική Εταιρεία (1814-1821)*, Αθήνα 1926· Βαλ. Μέζας, *Οι Φιλικοί*, Αθήνα 1937.

Με την πρώτη επέτειο των 150 χρόνων της σύστασης της Φιλικής Εταιρείας (1814-1964) έχουμε δύο σχετικά ιστορικά δημοσιεύματα: το πρώτο είναι η έκδοση από τους Α. Βρανούση – Ν. Καμαριάνο των κειμένων του μεγαλεμπόρου στη Βεσσαραβία, από τη Βυτίνα της Γορτυνίας, Αθανασίου Ξόδilu, *Η Εταιρεία των Φιλικών και τα πρώτα συμβάντα του 1821*³⁵. Το δεύτερο προέρχεται από την Ακαδημία Αθηνών και τον διευθυντή των ΓΑΚ, Εμμ. Πρωτοψάλτη, *Η Φιλική Εταιρεία. Αναμνηστικόν τεύχος επί τη 150ετηρίδι*³⁶. Στην έκδοση των Α. Βρανούση – Ν. Καμαριάνο δημοσιεύεται και το κρυπτογραφικό λεξικό της Φιλικής Εταιρείας, ένα λεξικό με συνθηματικές λέξεις, όπου το σημαίνον και το σημαίνόμενο αυτών των λέξεων είναι αποκαλυπτικό, αφού οι συνθηματικές λέξεις δηλώνουν ουσιαστικά το κοινό ή μεταφορικό χαρακτηριστικό της λέξης που υποκρύπτουν. Για παράδειγμα οι ποιμένες είναι οι Βλάχοι, οι πλούσιοι είναι οι Αρμένιοι, η κάμηλος είναι το καράβι εμπορικών και με το επίθετο πλεονέκται δηλώνονται οι έμποροι Γραικοί³⁷. Έτσι οι Έλληνες έμποροι αποκτούν έναν ηθικό απαξιωτικό προσδιορισμό μέσα στο ίδιο το λεξικό της Φιλικής Εταιρείας, που ωστόσο είναι και ο κατ' εξοχήν χώρος θετικής αναφοράς στα άτομα και τη δραστηριότητά τους.

Η ανάδειξη των «φιλογενών εμπόρων» και του εθνεγερτήριου ρόλου τους στην Ελληνική Επανάσταση συντελείται πλήρως στο έργο του Εμμ. Πρωτοψάλτη – μία άποψη που επρόκειτο να αναπαραχθεί ευρέως και στα σχολικά εγχειρίδια. Ο καμβάς όπου υφάινεται η ιστορία είναι οι παροικίες του Λιβόρνου και της Οδησού που σ' αυτές είχαν τη δυνατότητα να προπαρασκευαστούν οι έμποροι. Οι τρεις «φιλογενείς έμποροι», ο Ν. Σκουφάς, ο Αθ. Τσακάλωφ, ο Εμμ. Ξάνθος, παρουσιάζονται με κάποιες βιογραφικές πληροφορίες, και η εμπορική τους δραστηριότητα ουσιαστικά υπομνηματίζει συνωμοτικές κινήσεις. Οι αναφορές στις οικονομικές τους δραστηριότητες απουσιάζουν. Για παράδειγμα, για την εμπορική χρεωκοπία του Σκουφά στη Μόσχα –ένα γεγονός που αποτελούσε μέρος της εμπορικής πραγματικότητας της εποχής– σημειώνεται:

[...] η χρεωκοπία αυτή –αήθης διά τους Έλληνες εμπόρους της Ρωσίας– υπήρξε πλήγμα όχι μόνον διά τον Σκουφάν αλλά και διά την νεοσύστατον εταιρείαν, διότι από-

35. Α. Βρανούσης – Ν. Καμαριανός (εκδ.), Αθανασίου Ξόδilu, *Η Εταιρεία των Φιλικών και τα πρώτα συμβάντα του 1821*, Αθήνα 1964.

36. Εμμ. Πρωτοψάλτη, *Η Φιλική Εταιρεία. Αναμνηστικόν τεύχος επί τη 150ετηρίδι*, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, 1964.

37. Α. Βρανούσης – Ν. Καμαριανός (εκδ.), Αθανασίου Ξόδilu, *Η Εταιρεία των Φιλικών...*, σ. 107 κ.ε.

λεσε την εκτίμησιν και την εμπιστοσύνην των εμπόρων της Μόσχας και της Οδησού. Εκείνων ακριβώς προς τους οποίους θ' αποταθή εντός ολίγου, διά να πυκνώση τας τάξεις της Φιλικής Εταιρείας και να λύση το οικονομικόν της πρόβλημα.

Είναι φανερό ότι στις γραμμές της Φιλικής Εταιρείας καταχωρίστηκαν «οι επιφανέστεροι έμποροι», όσοι ανταποκρίνονταν στην εικόνα του επιτυχημένου οικονομικά εμπόρου των ελληνικών παροικιών, που μετείχε στην προετοιμασία του Αγώνα³⁸.

Λίγα χρόνια μετά την επετειακή αυτή έκδοση έρχεται μια νέα, στην επέτειο των 150 χρόνων από την Ελληνική Επανάσταση (1821-1971), και ο ίδιος συγγραφέας τυπώνει με τη συνδρομή του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Αθηνών το έργο *Ο ρόλος των εμπόρων εις την Επανάστασιν του 1821. Μνήμη Φιλικής Εταιρείας*, με τη συνεργασία και του Ευαγγ. Φωτιάδη³⁹. Σε αυτό, εκτός από την αναφορά στον γνωστό ρόλο των εμπόρων της Φιλικής Εταιρείας παρατίθεται κείμενο με τίτλο «Στον αστερισμό των εμπόρων», που αναφέρεται στους εμπόρους-ευεργέτες: τους αδελφούς Ριζάρη και τον Ιω. Βαρβάκη. Το δημοσίευμα εντάσσεται επίσης στην πληθώρα των μελετών της δεκαετίας του 1960 με θέμα την Ελληνική Επανάσταση. Αυτά τα κείμενα που τονίζουν τον εθνεγερτήριο ρόλο των εμπόρων στον Αγώνα διαμόρφωσαν σε μεγάλο βαθμό μια συγκεκριμένη εικόνα που είχε εκπονηθεί και εικαστικά: πρόκειται για το έργο του Δ. Τσόκου ο «Όρκος του Φιλικού» (1849), και πολύ αργότερα για τη λιθογραφία του Β. Φαληρέα με τους ιδρυτές της Φιλικής Εταιρείας. Ο λόγος αυτών των επετειακών έργων του 1964 και του 1972 συνέπεσε με την επιστημονική άποψη της σχολής του ελληνικού Διαφωτισμού στη θετική αποτίμησή του ρόλου του εμπόρου κατά την προετοιμασία της Ελληνικής Επανάστασης.

Με άξονα τον Διαφωτισμό και την αναγνώριση της προσφοράς των εμπορικών παροικιών στον φωτισμό του έθνους και στον Αγώνα εκδίδονται μελέτες στις δεκαετίες του 1970 και του 1980 με κύριο θέμα τις ελληνικές παροικίες της Βενετίας και της Τεργέστης⁴⁰. Μια σειρά αυτοτελών δημοσιευμάτων και

38. Εμμ. Πρωτοψάλτης, *Η Φιλική Εταιρεία...*, σ. 27 και 71.

39. Εμμ. Πρωτοψάλτης, *Ο ρόλος των εμπόρων εις την Επανάστασιν του 1821. Μνήμη Φιλικής Εταιρείας*, Αθήνα 1972.

40. Η μελέτη αναφοράς εδώ είναι Ν. Τωμαδάκης, *Η συμβολή των ελληνικών κοινοτήτων του εξωτερικού εις τον αγώνα της ελευθερίας*, Αθήνα 1953· Άρτεμη Ξανθοπούλου-Κυριακού, *Η Ελληνική κοινότητα της Βενετίας (1797-1866). Διοικητική και οικονομική οργάνωση, εκπαιδευτική και πολιτική δραστηριότητα*, Θεσσαλονίκη 1978· Όλγα Κατσαυρή-Hering, *Η ελληνική παροικία της Τεργέστης (1751-1830)*, τ. I-II, <Βιβλιοθήκη Σαριπόλου, αρ. 52>, Αθήνα 1986. Βλ. επίσης τις προηγούμενες χρονικά μελέτες

άρθρων στηρίζουν την ελληνικότητα αυτών των εμπορικών παροικιών που άνησαν τον 18ο και τον 19ο αιώνα σε πεδία διεθνούς οικονομικού ανταγωνισμού. Παράλληλα, μελέτες βασισμένες στην αρχειακή μαρτυρία μεμονωμένων εμπόρων των ελληνικών παροικιών επιλέγουν, στη δεκαετία του 1970, να τονίσουν τη διακίνηση του ελληνικού εντύπου, τη διάδοση της ελληνικής γλώσσας, ή ανιχνεύουν την προετοιμασία επαναστατικών κινήσεων⁴¹.

Ουσιαστικά πρόκειται για δύο επεξηγηματικές προτάσεις στο θέμα εμπόριο-έμποροι. Από τη μια η ιστοριογραφική αποδοχή της ενδυνάμωσης αυτής της δραστηριότητας *per se* μετά από πολιτικά ή διπλωματικά γεγονότα, που αναδεικνύει από το 1780 περίπου μια ελληνική εμπορική τάξη, μια κοινωνική ελίτ έξω από τα σημερινά σύνορα του ελληνικού κράτους. Μια κοινωνική ομάδα που συνέδραμε, τροφοδότησε, προετοίμασε τον ελληνικό Αγώνα της εθνικής ανεξαρτησίας μέσα στο κλίμα του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού σε άμεση συνάρτηση με την παρακμή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Και από την άλλη η απαξίωση της μεταπρατικής δραστηριότητας και των φορέων της, που θεωρήθηκαν υπεύθυνοι για την ανάσχεση του κοινωνικού και οικονομικού εκσυγχρονισμού της χώρας. Η αντίθεση έτσι όπως εκφράστηκε, ιδιαίτερα στη δεκαετία 1975-1985, δεν οφείλεται τόσο σε διαφορετικά ιστοριογραφικά ρεύματα, αλλά σε διαφορετικές πολιτικές τοποθετήσεις απέναντι στα θέματα της οικονομικής και της κοινωνικής ανάπτυξης και σε ερμηνευτικά σχήματα ολιστικού χαρακτήρα.

του Γ. Λάιου για τη Βιέννη (1962) και του Μ. Μανούσκα και του Αθ. Καραθανάση (1975) για τη Βενετία.

41. Για παράδειγμα, το πρώτο δημοσίευμα από το εμπορικό αρχείο Γερούση: Αγγελική Παναγιωτοπούλου-Γαβαθά, «Μεταβίβαση κυριότητας και εμπορική επέκταση του τυπογραφείου Γλυκού», *Ο Ερασιστής* 8 (1970), 146-150 και από το εμπορικό αρχείο Περούλη, Π. Μιχαηλάρης, «Ανέκδοτες επιστολές (1695-1696) του Μιχ. Ν. Γλυκού στον Μιχ. Σταμ. Περούλη», *Θησαυρίσματα* 11 (1976), 245-257.

Maria Christina Chatziioannou

GREEK HISTORIOGRAPHIC APPROACHES OF AN
INTERNATIONALISED ACTIVITY:
COMMERCE (18th-19th CENTURY)

(SUMMARY)

Commerce is an economic activity that led a good number of local and migrant merchants, operating within the Ottoman Empire and later the Greek State, into international trading. The commercial transactions themselves constitute the platform where merchants of different origin and nationality meet in various locations: from the early Greek merchant communities in western and central Europe, Asia Minor and Russia, to the Greek ports of Thessaloniki, Syros, Patras, and so on. From the 18th century until the establishment of the Modern Greek State we find historic testimonies that identify the merchant as the dominant cultural and social figure of the communities in the areas then under Ottoman occupation as well as in the Greek migrant communities. Merchants and their activities formulated the economy of the market, which had characteristics that at times and under certain conditions constituted a uniformed economic culture.

Historiographic production in Greece, as regards international commercial activity in the Ottoman and Greek zone, focuses on activities such as the exploitation of the farming surplus, the transportation of goods amongst major Mediterranean port cities, as well as shipping activities. These themes are an integral part of Greek economic history. The history of the merchant is often reflected through the study of Greek communities abroad. Although commerce is a very internationalised activity that attracted many merchants into international and cross-border transactions, the absence of relative comparative studies is evident.

Two main historiographic channels referring to commercial activities outline and promote the image of the merchant in Greek historiography.

A' The first historiographic approach highlights the prevalence of a nationalistic view of economic issues: the positive attitude towards commerce and merchants in modern Greek historiography stems from their contribution in the preparation of the revolution in 1821 and the phenomenon of benefactors. Here we have the merchant who appears without any real commercial activity before and during the Greek revolution.

B' The second historiographic approach is driven by the political-ideological burden of historical interpretation. Such approach forms a negative stand against commerce and the merchant, which is founded on Marxist or relevant analysis and is found mainly in political, or sociological studies concerning the complete detailed account of the historic course of the Greek state. Actually, the issue emerging here is that of commercial capitalism against industrial development or the analysis of the social structure in Greek society and the prevailing class issues.